

SARAJEVO KAO SJEDIŠTE VJERSKIH I KULTURNO-OBRAZOVNIH INSTITUCIJA (1878. - 1918.)

Abstract:

The occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 was the most important event in the country's history in the 19th century. After 400 years of Ottoman rule (1463-1878), the country became part of the Austro-Hungarian Monarchy, which had far-reaching consequences for its future development. To the existing oriental Islamic culture was added a new dimension, creating the basis for the formation of a new kind of society.

Sažetak:

Okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine predstavlja najznačajniji događaj u njenoj historiji XIX stoljća. Nakon 400 godina pod osmanskom vlašću (1463 -1878), ona se našla u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. To je ostavilo dalekosežne posljedice na njen dalji razvitak. Uz prisustvo orijentalno - islamske kulture, stvoreni su uslovi za formiranje novog društva.

Muslimanske vjerske ustanove

Vakufska uprava. Predstavkom čiji je koncept sačinio Esad ef. Kulović, već 1879. god. obratilo se 27 sarajevskih muslimana zemaljskoj vladi u kojoj traže da se za Bosnu i Hercegovinu postavi vjerski poglavica, koji će voditi brigu o vjerskim stvarima islamske zajednice i da se povjeri jednom muslimanu nadzor nad upravom vakufa¹. Prvom dijelu ove predstavke udovoljeno je 1882. god. Na osnovu statuta koji nikada nije javno objavljen, ustrojen je *Medžlisul-ulema*² (zbor svećeničkih učenjaka) s reis-ul-ulemom³ (poglavica vjerskih učenjaka) na čelu. Prvi reis-ul-ulema bio je Mustafa Hilmi efendi Omerović, instaliran u Konaku 15. decembra 1882., a umro je 10. februara 1895., u osamdesetoj godini života. Poslije njega bili su: hadži hafiz Mehmed Teufikbeg Azabagić (1894-1909), hafiz Sulejman ef. Šarac (1910-1913) i hadži Mehmed Džemaluddin Čaušević (1914-1930).

Privremena vakufska komisija organizirana je 1883. u kojoj je Vladu zastupao naročiti povjerenik. (Prvi vladin povjerenik u Vakufu bio je Mađar Stefan Kvassay čiji je opsežni izvještaj o vakufima uopće, upućen Zemaljskoj vladi 30. februara 1884., poslužio za kasniju organizaciju vakufa). Rad ove Komisije ovisio je upravo od ovog vladinog povjerenika. Kada je 8. novembra 1885. na zahtjev Zemaljske vlade ova Komisija pristala da se groblja Šehitluci i Čekrekčinica pretvore u parkove (današnji park ispred zgrade Predsjedništva, Veliki Park), što se protivilo običaju, muslimani su se obratili jednom predstavkom 1886. god Caru i kralju i tražili vakufsku

¹ *vàkuf tur. (vakif od ar. waqf - osnovno značenje «zaustaviti, zadržati») muslimanska zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima; muslimanska vjerska imovina.*

² *Ulēmā-mèdžlīs ar. (tur. ulema meclisi) - glavni islamski vjerski organ jedne pokrajine ili države, preko koga se vrši uprava i nadzor nad islamskim vjerskim i vjersko-prosvjetnim životom.*

³ *reisul-ùlema, skraćeno reis tur. (reisul-ulema od ar. rä'isu-l-'ulāmā' «starješina vjerskih učenjaka» izafetska konstrukcija od rä'īs «poglavar, starješina» i ar. ül-'ulāmā' «učenjaci») vrhovni vjerski poglavica muslimana u Bosni i Hercegovini (prvosveštenik).*

samoupravu. Ovaj događaj bi se slobodno mogao uzeti kao početak borbe muslimana BiH za vjersko-prosvjetnu autonomiju (iako se u literaturi uzima da je istinski ova borba počela tek 1899. god.). Godine 1894. uređena je Vakufska uprava.

Zemaljsko vakufsko povjerenstvo kao savjetujuća, i *Zemaljska vakufska direkcija* kao izvršna vlast, zamijenili su *Privremenu vakufsku komisiju*. U vakufskoj upravi i dalje je ostao vladin povjerenik. Ova organizacija nastala je nakon desetogodišnjeg iskustva i kao naredba obznanjena 10. jula 1894. god. Kako muslimani nisu bili zadovoljni upravljanjem vakufskim dobrima stupili su s Vladom 1899. god. u otvorenu borbu za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Kako je i srpski narod vodio s Vladom borbu za istu stvar, muslimani i Srbi su se međusobno pomagali po ovom pitanju. Srbi su dobili svoju vjersko-prosvjetnu autonomiju 1905., a muslimani tek četiri godine nakon toga (1909. god.).

Vakufska uprava je podigla iz raznih zaklada nekoliko većih i manjih zgrada, a najpoznatije su: Vakufsko-mearifski dvor (1890.), Ajsabegov dvor (za vrijeme bivše Jugoslavije, hotel «Central») (1889.), Mustajbegov dvor u sadašnjoj ulici Zmaja od Bosne (bivšoj Obali) (1896.), Gazi Husrevbegov mekteb (1897.) i Islamsko sirotište (1912.), koju sada koristi Istorijski arhiv Sarajevo kao skladište arhivske građe. U ovo vrijeme restaurirane su i džamije: Husrevbegova, Careva i Ali-pašina.

Pravoslavne vjerske ustanove

*Dabrobosanska mitropolija*⁴ i *Srpskopравoslavna crkvena opština*. U proljeće 1879. obratilo se nekoliko srpskih prvaka molbom Zemaljskoj vladi za podizanje škola i bogoslovnih naučnih zavoda za uzgoj svećenstva, te uređenje eparhijskih⁵ konsistorija⁶ i popunjenje mitropolitskih mjesta narodnim vladikama. Pošto se vlada u nekim pitanjima sporazumjela s patrijarhom⁷ u Carigradu, posredstvom Ministarstva za vanjske poslove (1880.), prozvala se sarajevska eparhija *Dabrobosanskom mitropolijom* s nadležnošću nad čitavom Bosnom i Hercegovinom, a za mitropolita postavljen je umjesto Grka Antima, prvi Srbin, *Sava Kosanović* (1881-1885), rođen 14. januara 1839. u Miljanićima u Crnoj Gori, a umro 11. februara 1903. u Ulcinju. Na dan njegovog postavljenja 10. aprila 1881. posvećen je na svečan način u Novoj pravoslavnoj crkvi. Naredne, 1882. god, organiziran je Mitropolijski konsistorij, a 12. decembra 1882. u Sarajevu, otvoren je Srpski bogoslovni seminar.

U augustu 1905. sankcioniran⁸ je *autonomni statut* po kome je uređena srpska pravoslavna crkva.

Punih devet godina (1896-1905) srpski narod je vodio otvorenu borbu za crkveno-školsku

⁴mitropòlija od metròpola grč. (od grč. m mètêr, mètròs - majka + pólis - grad) u staroj Grčkoj - naziv države-grada u odnosu prema naseobinama u inozemstvu koje je taj grad osnovao; imperijalistička država u odnosu prema svojim kolonijama, tzv. «država matiča»; u novije vrijeme - glavni grad neke zemlje) izv. metropòlija ili mitropòlija - biskupija, nadbiskupija; veća crkvena oblast s nekoliko episkopija (u pravoslavnoj crkvi); sjedište mitropolita; mitropòlit - najviše zvanje pravoslavnih episkopa;

⁵epàrhija grč. (eparcheia - namjesništvo) crkveno-administrativni okrug pod upravom episkopa;

⁶konzistòriј lat. (consistorium od consisto - stati, zaustaviti se; ulogirati se) u starom Rimu palača gdje se sastajala tajno carsko vijeće; vijeće kardinala; savjetno vijeće biskupovo u stvarima uprave biskupije; vrhovna duhovna vlast (u nekim vjerskim zajednicama);

⁷patrijarh grč. (patrià - pleme + archòs - vođa) praotac; rodonačelnik (patrijarsi - praoci Židova: Abraham, Izak, Jakov); glava roda u rodovskom društvu (patrijarhat); glava autokefalne (samostalne) pravoslavne crkve; prenos. ugledan starac, časni starina;

⁸sànkciја lat. (sanctio - svečana naredba) odobrenje nekog čina niže vlasti, koje daje viša vlast; prihvāt, dozvola, potvrda, dopuštenje; uzakonjenje; sankcionirati - dopuštati, dozvoljavati, davati nečemu sankciju, prihvaćati, uzakoniti;

autonomiju s vodom i mitropolitima, kom prilikom je dao mnoge žrtve dok je postigao da sam upravlja svojim crkvenim i školskim poslovima. I cijelo ovo vrijeme upravljao je Sarajevskom crkvenom opštinom, kao vladin komesar Petro Petrović, kome je vlada išla u svakom pogledu na ruku.

U jeku ove borbe osnovan je 1898. *Mirovinski fond* za udove i siročad srpskih sveštenika.

I u toku austrougarske uprave nastavila je Srpska opština izdržavati mušku i žensku osnovnu školu, a do 1883. i Nižu gimnaziju, te od 1. septembra 1890. i Višu djevojačku školu. Sve tri škole zatvorene su 1914. god. Srpska opština podigla je i nekoliko zgrada od kojih treba pomenuti: zgradu u kojoj je bila Državna škola za umjetne obrte (1888.), Srpsku školu (1898.), u kojoj je od 1917. Bogoslovija, te veliku zgradu naspram Stare crkve.

Uz Staru crkvu, koja spada u starine grada, *Jeftan Despić* uredio je 1890. crkveni muzej. Jeftan Despić rođen je u Sarajevu 1854. god, a član je ugledne srpske porodice. Umro je 9. februara 1918. god. Uz Staru crkvu, 26. marta 1880. dozidan je zvonik. (Molbu Srpskopравoslavne crkvene opštine upućenu Gradskom poglavarstvu, da se uvoz kamena za izgradnju zvonika oslobodi plaćanja maltarine, što je i učinjeno 1. aprila 1880. izlagao sam na izložbi "Pod polumjesecom i dvoglavim orlom" 2002. god. u Grazu-Azstrija - op. M.D.).

Do nove crkve sagrađena je 1899. zgrada kao rezidencija mitropolita.

Katoličke vjerske ustanove

Nadbiskupija vrhbosanska. Godine 1881. ustanovio je papa Leon XIII bulom «Ex hoc augusta» crkvenu hijerarhiju u Bosni, s nadbiskupijom i kaptolom u Sarajevu. Za prvog nadbiskupa imenovan je dr. Josip Štadler, sveučilišni profesor iz Zagreba, koji je upućen ovamo 1882. gdje je i ostao do svoje smrti 1918. Odmah nakon dolaska u Sarajevo razvio je veliku djelatnost oko organizacije katoličke crkve, uz veliku naklonost i pomoć austrijske vlasti. U okviru njegove djelatnosti nastavljen je i rad sestara *milosrdnica*. Na Štadlerovo traženje, ovamo su u aprilu 1882. došle i sestre kongregacije «Kćeri božije ljubavi», koje su imale svoju centralu u Beču. Nastojeći da suzbije rad domaćih franjevaca, nadbiskup Štadler oslonio se na isusovce, koje je on doveo u Bosnu i Hercegovinu, povjerivši im odgoj katoličkog svjetovnog klera.

Nadbiskup Štadler pokrenuo je i katoličku štampu u Bosni i Hercegovini.

Godine 1886. preseljen je u Sarajevo i provincijal⁹ *bosanskih franjevaca* i od tada je glavni zemaljski grad središte franjevačke provincije Bosne Srebrene, koju je Štadler svo vrijeme potiskivao s njenih ranijih pozicija.

Za vrijeme osmanske uprave, u Sarajevu je uz katoličku crkvu, postojala muška i ženska osnovna škola, župnikov stan, biskupov konak i stan sestara *milosrdnica*, kao i crkvena kuća, koja se izdavala pod kiriju. Sve ove zgrade bile su u Latinluku na prostoru između Miljacke, Milutinovićeve i Despićeve ulice, dok nisu izgorjele u velikom požaru augusta 1879. god. koji je izazvao trgovac Schwarz. Godine 1881. podignuta je crkva na mjestu današnje crkve sv. Antuna i bila je posvećena 1882. kao Župna crkva.

Novim uređenjem crkvene hijerarhije u Bosni, franjevačka sarajevska župa pripala je ordinarijatu¹⁰, koji je organizirao Štadler, dok je crkva i na dalje ostala župna crkva, a ujedno postala i stolnom crkvom vrhbosanskog nadbiskupa 1889. god.

Gradnja župne i ujedno stolne crkve započela je 1884., a dovršena 1889. Zgrada je građena od kamena, s dva tornja visine 43 m (u slogu rane gotike). Izgrađena je po nacrtu arhitekta Josipa

⁹ provincijāl lat. (od *provincia* - pokrajina, oblast, područje izvan grada; u crkvenoj (katoličkoj) organizaciji, područja od nekoliko biskupija pod upravom nadbiskupa; jednako i teritorijalna jedinica nekog reda (franjevačka, isusovačka provincija) naslov poglavara nekoga katoličkog crkvenog reda čija vlast obuhvaća nekoliko samostana;

¹⁰ ordinarijāt lat. (*ordinariatus* od *ordo*, *ordinis* - red) biskupski red (kod katolika); ordinarijus - biskup (kod katolika);

- Vančaša. Četiri godine kasnije dovršeno je Centralno sjemenište u italijanskoj renesansi, a 1896. posvećena je crkva sv. Ćirila i Metoda. Pri posveti obiju crkava sudjelovao je i Strossmayer. Sestre milosrdnice sagradile su svoj samostan, školu i kapelicu 1883. god. Kasnije su dogradile i samostan i školu.
- Kćeri božije ljubavi podigle su dva samostana: sv. Josipa i sv. Augustina, koji je sagrađen 1894. u staronjemačkom samostanskom slogu, te crkvu sv. Marije, dovršenu 1913. (barok).
- Nadbiskupska rezidencija i kaptolska zgrada sagrađene su 1895. u gotskom slogu.
- U istom (gotskom) slogu i franjevci su sagrađili svoj samostan 1894. na mjestu starog konaka, koji je do dolaska Omer-paše Latasa pripadao Fadil-paši Šerifoviću. Stari je konak porušen u decembru 1880. Od 1886. u njemu se nalazila tiskara.
- U franjevačkom samostanu je sjedište provincijala bosanskih franjevaca, a od 1909. ovdje je smještena i franjevačka bogoslovija. Na mjestu male crkve izgradili su franjevci, u vremenu od 1911. do 1913. svoju današnju crkvu u gotskom stilu.

Rimokatoličko sirotište. Godine 1891. osnovao je Nadbiskup Štadler kongregaciju¹¹ «Sestara malog Isusa» za njegovanje zapuštenih staraca i siročadi. Do svog preseljenja u novu kuću na Bjelavama 1899. kada se naziva «Betlehem», ovo sirotište nalazilo se u Mjedeniči ulici. Nova zgrada na Bjelavama izgrađena je u slogu njemačke renesanse. Do ove zgrade, u jednoj staroj kući nalazi se sirotište za siročad «Egipat».

Iste godine 1906. kada je osnovana župa Novo Sarajevo, sagrađena je i crkva (romanski slog) u ovom dijelu grada.

Ovako veliku aktivnost Nadbiskup Štadler razvio je uz veliku podršku i materijalnu pomoć Bečkog dvora i Zemaljske vlade.

Evangelistička¹² crkvena općina

U doba osmanske uprave, u gradu je bilo samo nekoliko evangelika, a središte im je bilo u njemačkom konzulatu, dok je u njemu bio konzul Oto Blau (1864-1872) i škola pruskih đakonista.

Međutim dolaskom austrougarske uprave evangelisti su se počeli nastanjivati i osnivati svoje općine po cijeloj Bosni. Godine 1885. u Sarajevu su počeli raditi na osnutku crkvene općine, koju, uz pomoć Zemaljske vlade osnovaše 1. juna 1893. i izabraše presbiterium. Prvi kurator¹³ bio je građevinski savjetnik Filip Balif¹⁴, koji je mnogo doprinio u organizaciji meteorološke službe i gradnji puteva. Od 1879. do pred sam kraj života službovao je u građevinskoj struci u Bosni. Umro je u Beču 1905. god. Prvi župnik bio je Ludvig Schäfer od 1894., pa sve do smrti 1929. god. Schäfer je bio vjeroučitelj u svim sarajevskim školama. U septembru 1909. udaren je temelj privremenoj organizaciji evangelističkih crkvenih općina sa sjedištem u Sarajevu.

Od 1894. evangelisti imaju i svoje groblje. Do tada su pokopavali svoje mrtve na pravoslavnom i vojničkom groblju. Uz lijevu obalu Miljacke, između Čobanije i Skenderije čuprije, sagrađili su crkvu u romansko-bizantskom slogu, a do nje s obje strane po jednu zgradu.

¹¹ kongregacija lat. (*congregare - sabrati, udružiti*) bratstvo, udruženje crkvenih općina ili samostana istoga reda (rimokatoličke crkve); naziv za ministarstvo (određeni resor vrhovne crkvene uprave) u papinskoj vladi; vjersko udruženje;

¹² evangeličkā vjēra - tako svoju vjeru zovu protestanti, osobito kalvini;

¹³ kūrāt tal. (*curato - paroh*) svećenik, duhovnik, župnik, paroh, «dušobrižnik»;

¹⁴ Filip Ballif napisao je nekoliko djela, od kojih su veoma poznata: "Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina" I Theil, Wien, 1896, II Theil, Wien, 1899; "Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen der Landesstationen in Bosnien und der Hercegovina", Wien, 1900; "Strassenwesen in Bosnien und der Hercegovina", Wien, 1903; i s dr Karlom Patschom "Die römischen Strassen in Bosnien und der Hercegovina", Wien, 1893.

Jevrejske bogoštovne opštine

Postoje dvije jevrejske bogoštovne opštine: sefardska¹⁵ i aškenaska¹⁶; prva ima svoj statut od 1882., a druga od 1883. Sarajevo je sjedište nadrabina¹⁷ sefardskih i aškenaskih Jevreja u Bosni i Hercegovini. Od dva sefardska hrama u Velikoj avliji jedan je izgorio u velikom požaru 1879. Opština ga je podigla 1881. Sagradili su i jedan hram na Bjelavama. U Hadži-Sulejmanovoj ulici sazidali su 1903. veliku školsku zgradu.

Aškenaski Jevreji stigli su u Sarajevo nakon početka austrougarske uprave (1878.), a nazivali su ih i «*austrougarski*» Jevreji. Uz nastojanje H. Löwya, 1880. god. osnovali su bogoštovnu opštinu. Prvi rabin bio je B. Buchwald. Svoj hram u maurskom slogu, sagradili su 1902. god. u Tereziji ulici.

NASTAVNI ZAVODI

Za vrijeme turske uprave u Sarajevu su bile dvije srpskopravoslavne i dvije katoličke osnovne škole, srpska niža realka, oko 40 mekteba¹⁸, pet medresa¹⁹, ruždija²⁰, niža vojnička škola i vjerska škola sefardskih Jevreja. Osim niže vojničke škole, sve pomenute su nastavile da djeluju i nakon osmanske uprave. Austrougarska uprava je počela otvarati državne škole, ali i pojedine vjerske zajednice su počele otvarati ili reorganizirati svoje škole. Uz ovo je otvoreno i nekoliko privatnih škola.

A. Državne škole

Školske 1879/80 otvoren je početkom oktobra 1879. *Jednogodišnji tečaj za čitanje i pisanje, Realna gimnazija, Vojni dječjački penzionat i Djevojačka osnovna škola*. Naredne godine, Jednogodišnji tečaj za čitanje i pisanje pretvoren je u *Dječjačku osnovnu školu*. Poslije se to nazva *Gradska pučka škola*, a zatim *narodna osnovna škola*.

Bivša turska *Ruždija*, 1. septembra 1884. pretvorena je u Osnovnu školu. To je bila *II narodna osnovna škola*.

Pravoslavna bogoslovija otvorena je 12. decembra 1882. god.

Takođe, 1884. god. otvoreno je i *Privremeno obrazovalište za pomoćne učitelje*, koje je 1886. pretvoreno u *Mušku učiteljsku školu*.

Godine 1883. pretvorena je *Realna gimnazija* u *Veliku gimnaziju*. *Trgovačka škola* otvorena je 1886., *Šerijatska sudačka škola* 1887., zatim *Srednja tehnička škola sa šumarskim i građevinarskim odjeljenjem* 1889., *Zanatlijska škola* 1893., *Realka* 1905., *Ženska učiteljska škola* 1911., *Trgovačka akademija* 1912. i *Mala realna gimnazija* 1916.

Djevojačka osnovna škola proširena je 1884. na osam razreda, od koje su 1894. odvojena četiri gornja razreda da bi se formirala *Viša djevojačka škola*, koja je postojala sve do 1924.

¹⁵ *səfard* - Židov porijeklom iz Španjolske;

¹⁶ *aškēnāz* (prema *Askenas*, kako se zvao jedan Azijski narod u Armeniji) poljski ili njemački Židov;

¹⁷ *rābīn* (ponekad i *rabiner*) hebr. (*rabbi* - učitelj) židovski svećenik; učenjak;
rabināt - čast i dostojanstvo rabina; ured rabinov.

¹⁸ *mekteb tur.* (*mekteb* od ar. *māktāb* «škola») muslimanska osnovna vjerska škola.
Dvije su vrste mekteba: «*mektebi-iptidaija*» i «*sibjan-mekteb*».

¹⁹ *medrēsa tur.* (*medrese* od ar. *mādrāsā* «škola», bukv. «mjesto gdje se nastava (*ders*) predaje») muslimanska vjerska škola u koju se stupa po završenom mektebu ili ruždiji.

²⁰ *ruždija tur.* (*rūşdiye*, skraćeno od *mektebi rūşdiye* «škola za odraslu, punoljetnu djecu» od ar.) prvi stupanj srednje škole.

U periodu između 1884. do 1912. otvoreno je i nekoliko osnovnih škola.

Valja pomenuti da je mali broj državnih škola imao svoje zgrade.

Među nastavnicima ovih škola mnogi su se istakli svojim naučnim i književnim stvaralaštvom. Pomenimo samo neke kao što su Silvije Strahimir Kranjčević, dr. Tugomir Alaupović, dr. Safvet-beg Bašagić, Josip Milaković, Edhem Mulabdić, Paja Jovanović, Jelica Belović-Bernadžikovska, Jagoda Truhelka, dr. Karlo Patsch, Ljudevit i dr. Vladimir Dvorniković, dr. Milan Prelog, dr. Moric Levi i mnogi drugi.

B. Privatne i konfesionalne škole

Nakon preuzimanja uprave nad Bosnom i Hercegovinom od strane Austro-Ugarske Monarhije, počele se osnivati i društva. Prvo takvo osnovano društvo, nakon 1878., kojeg su oformili činovnici i radnici privatnih preduzeća, bilo je "Kranken und Unterstützungsverein". Ovo društvo je osnovalo *Njemačku osnovnu školu* 1889., koja je radila sve do 1918. U ovu svrhu izgradili su 1892. i posebnu školsku zgradu koja se nalazi preko puta današnje Pošte, na lijevoj obali Miljacke.

Od 1911. do 1918. postojale su Sarajevu dvije *Mađarske osnovne škole* (jedna od njih nalazila se u Novom Sarajevu).

«Sestre milosrdnice» sazidale su novu školsku zgradu (ugao Titove i Šenoine) i tu otvorile *Višu djevojačku školu*. Sestre kongregacije «Kćeri božije ljubavi» («Crne sestre») otvorile su: 1882. *Osnovnu školu*, 1883. *Građansku*, a 1884. godine, *Žensku učiteljsku školu*.

Srpske škole, *muška i ženska osnovna škola*, postojale su do 1914. Od Realke je oktobra 1879. formirana *Srpska niža gimnazija*. *Viša djevojačka škola* otvorena je 1890. Srpska dobrotvorka Mis Irby ponovo je otvorila napušteni *Ženski institut* (1879.).

Mektebi su reorganizirani 1893. god. Vakufska uprava je osnovala 1916. *Okružnu medresu*, koja je zatvorena 1924.

NAUČNI ZAVODI

Zemaljski muzej

Iako je još polovicom 19 st. Ivan Frano Jukić radio na tome da dođe do osnutka nekog muzeja kako bi se naše starine zaustavile u našoj zemlji i sakupile na jedno mjesto, to pitanje nešto agilnije pokrenuo je 1879. baron Helfert.

Međutim po ovome pitanju ipak je najznačajnije ime Julija Makaneca, prvog općinskog i policajnog liječnika koji je 20. septembra 1884. god. objavio poziv za osnivanje arheološkog društva i muzeja. (Dr. Julije Makanec rođen je u Zagrebu 1853., a u Sarajevo je došao 1879., kada mu je bilo 26 godina. Odmah po dolasku dao se svom snagom na pridizanje grada i građana. U Sarajevu je proveo 12 godina. U svojoj 38 godini (17. juna 1891.) krenuo je u Jeda (Džedu) pred bosanske hadžije, gdje se razbolio i umro 31. jula 1891.god.). Nakon njegovog septembarskog poziva za osnivanje muzeja, 5. oktobra 1884., izabran je odbor (s predsjednikom Kostom Hörmann-om) za izradu pravila. Nekoliko mjeseci nakon ovoga, 14. maja 1885., Zemaljska vlada odobrila je pravila ovoga društva. Za ovo društvo pokazao je posebno interesovanje i ministar Kallay. Za stalnog činovnika društva došao je pristav Umjetničko-obrtnog muzeja u Zagrebu dr. Ćiro Truhelka, koji je u martu 1886. započeo svoj rad. Muzej je otvoren 1. februara 1888. u zgradi Penzionog fonda kraj Katedrale. Muzej je proglašen državnom institucijom, a za direktora postavljen je Kosta Hörmann.

Kako su se muzejske zbirke uvećavale iz dana u dan, iznajmljene su prostorije u Salomovoj kući u Štrosmajerovoj ulici za prehistorijsku zbirku.

Gradnja muzeja započela je 1908. god. Nacrt je izradio arhitekt Karlo Pařík. Muzej je sagrađen

za tri godine i otvoren je 4. oktobra 1913. god. Zgrada je izrađena u italijanskoj renesansi. S dvorištem i parkom zahvata prostor od 24.070 m². Oko dvorišta je pet paviljona.

Od 1889. muzej izdaje i svoj časopis «Glasnik».

Muzejski radnici su 1894. u Sarajevu organizirali kongres arheologa i antropologa, a 1899. sastanak ornitologa²¹, dok je 1903. u Sarajevu održan VIII kongres njemačkog dermatološkog²² društva.

Od muzejskih radnika pomenut ćemo da su svojim radom doprinijeli na ugledu ove institucije pored već rečenih (Kosta Hörmann i dr. Ćiro Truhelka) i Edmund Zelebor, Othmar Reiser, Vaclav Radimsky, Vejsil Ćurčić, Viktor Apfelbeck, Franjo Fiala, dr. Karlo Patsch, Fridrich Katzer, Ivan Kelner, Filip Ballif, dr. Safvet-beg Bašagić, Rizo Muderizović, dr. Petar Skok, O. Rajzer i Karlo Maly (Mali).

Statistički department Zemaljske vlade

Ovaj je zavod osnovan početkom 1894. Zavod je prikupio statistički material i tako poslužio kao muzej znanstvenom proučavanju ovih zemalja.

Obavio je i dva popisa stanovništva (1895. i 1910.) i publicirao njihove rezultate.

Meteorološka stanica

Meteorološke pojave u Sarajevu bilježio je od novembra 1870. do juna 1872. dr. Oto fon Melendorf, koji je bio kućni učitelj kod njemačkog konzula Blaua. Početkom austrougarske uprave, Vojnička brzojavna direkcija, polovicom decembra 1878. počela je zapisivati temperaturu u određeno vrijeme, a od januara 1880. ovaj posao je preuzela uprava vojničke bolnice. Uz temperature mjerio se pritisak zraka i visina padavina. Godine 1892. Zemaljska vlada preuzima posao u svoje ruke i osniva stanicu na Bjelavama. Godine 1902. za ove potrebe na Bjelavama je sagrađena posebna kuća. Takođe treba spomenuti da je i na Bjelašnici podignuta meteorološka stanica 1894. na nadmorskoj visini od 2067 m, kao jedini institut ove vrste na Balkanu u to vrijeme.

Zemaljski geološki zavod

Geološko istraživanje i crtanje zemlje otpočelo je 1879. Da bi se istražilo rudno bogatstvo ove zemlje, osnovan je 1898. Geološki zavod pri Rudarskom satništvu. Geološku kartu Bosne i Hercegovine izradio je Zemaljski geološki zavod, nakon oformljenja Zemaljske vlade 1912. Ova karta izrađena je u mjerilu 1:200.000, a kasnije i u mjerilu 1:75.000.

Posebne zasluge za geološko proučavanje ovih zemalja pripadaju Fridrihu Kaceru (Fridrich Katzer) direktoru Geološkog zavoda i honorarnom kustosu Zemaljskog muzeja, koji je došao u Sarajevo 1889., a ostao tu do kraja života (1925.).

Balkanski institut

Ovaj institut osnovan je 1904. na inicijativu dr. Karla Pača (Karlo Patsch), kustosa Zemaljskog muzeja i učenjaka svjetskog glasa, koji je došao u Sarajevo 1893. kao gimnazijski profesor. Kao kustos muzeja radio je do 1919., a 1920. svoj rad je nastavio kao sveučilišni profesor u Beču. Ovaj institut prikupio je veliki broj knjiga vezanih za izučavanje Balkanskog poluotoka.

U augustu 1917. dr. Karlo Patsch bio je inicijator osnivanja *Odsjeka za književnost, znanost i umjetnost*.

²¹ ornitologija grč. (ornis, ornithos - ptica + logos - riječ, govor) dio zoologije koji proučava ptice;

²² dermatologija grč. (derma, dermatos - koža + logos - riječ, govor) dio medicine koji se bavi bolestima kože;

KULTURNA I PROSVJETNA DRUŠTVA

«Krajcarsko društvo»

Osnovano je 1888., a pomagalo je srpske učenike i učenice u osnovnim školama u Sarajevu.

«La Benevolencija²³»

Ovo društvo osnovali su sarajevski Jevreji 18. septembra 1892. U početku je društvo davalo pomoć šegrtima i siromasima, a od 1899. i stipendije đacima srednjih i visokih škola. Od 1909. glavni cilj društva je školovanje omladine, tako na prvo mjesto dolazi prosvjeta. Nakon 1908. društvo svoju djelatnost širi na cijelu Bosnu i Hercegovinu. Palača ovoga društva izgrađena je 1914.

«Prosvjeta»

Deset godina nakon osnutka jevrejskog društva i Srbi u Bosni i Hercegovini osnivaju svoje društvo, 18. augusta 1902. Početni cilj bio je pomaganje siromašnih srpskih đaka srednjih i visokih škola. Rad društva obustavila je austrijska uprava 1914. Nakon Drugog svjetskog rata, rad društva je nastavljen 1918. Ovo društvo podiglo je i svoj dom 1911.

Od 1907. društvo izdaje i svoj časopis. God. 1911. pokrenut je i rad *biblioteke*.

«Napredak»

Iste godine kad i Srbi, i Hrvati su osnovali svoje društvo i to jedno u Mostaru, *Hrvatsko potporno društvo za potrebne đake srednjih i visokih škola iz Bosne i Hercegovine u Mostaru* (14. septembra 1902.), a drugo u Sarajevu, *Hrvatsko društvo za namještanje djece u zanate i trgovine* (9. novembra 1902.), koje su 1904. prozvali «*Napredak*». Ideju za osnivanje hrvatskog društva dao je Tugomir Alaupović 1902. Mostarsko i sarajevsko društvo se ujedinilo 1907, od kada počinje izdavati i svoj kalendar. Na svečan način 28. septembra 1913. otvoren je «*Napretkov*» dom.

«Gajret»

Nedugo iza srpskog i hrvatskog, osnovano je i muslimansko društvo, 20. februara 1903. I «*Gajret*» je potporno društvo, koje pomaže muslimansku mladež u srednjim i visokim školama. Vlada je na osnivačku skupštinu poslala svoje ljude da ometu osnivanje ovoga društva, ali izgleda da su Safvet-beg Bašagić i Edhem Mulabdić, uz koje je pristao i reis-ul-ulema Teufik-beg Azabagić, bili odlučni da pokrenu ovo društvo. Kada je društvo 1907. došlo u ruke Muslimanske narodne organizacije, mnogi se usprotivše i smjeniše predsjednika društva Bašagića. Glavni sekretar društva Osman Đikić, bio je i urednik «*Gajretovog*» lista. Nasljednik Đikića, Avdo Sumbul, interniran je u Arad, gdje je i umro.

Pjevačka društva

Najstarije ovakvo društvo je *Muško pjevačko društvo*, osnovano 6. marta 1887. *Srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo «Sloga»* osnovano je 1889. *Narodno pjevačko društvo «Trebević»*, kome vlada nije dala da nosi hrvatsko ime, osnovano je 1894., a tek 1899. se

²³ *benevolens* (lat. (entis) predusretljiv, blagonaklon, milostiv, dobra srca; *benevolentia* - blagonaklonost, naklonjenost, predusretljivost.

preimenovalo u *Hrvatsko pjevačko društvo «Trebević»*. Pjevačko društvo sefardskih Jevreja, «La Lira» osnovano je 1900. godine.

Društveni dom - Kazalište (Pozorište)

U doba austrougarske uprave Sarajevo nije imalo stalnog kazališta (pozorišta), iako su već od maja 1879. u Sarajevo počele dolaziti njemačke, hrvatske i srpske, slovenske, češke, ruske, mađarske i italijanske kazališne (pozorišne) grupe. Istina, ove predstave su držane više zbog potreba onih koji dođoše ovamo iz Monarhije, nego zbog domaćeg stanovništva, kojemu su saz i gusle bile nezamjenjive za koncert, a karadžoz za kazališnu (pozorišnu) predstavu, dok su pehlivani još dugo vremena bili glavna atrakcija.

Prva izvedena opera bila je Flotovljević «Stodul» (27. septembra 1882.). Prvu svetosavsku besjedu priredili su Srbi 1882. Svetosavske besjede bile su već dio tradicije, jer su srpske škole u Sarajevu i pod osmanskom upravom slavile sv. Savu. Prilikom ove proslave (1882.) ruski konzul Kudrjavcev, obeća da će dok bude u Sarajevu dio svoje plaće davati srpskoj školi. Svoj prvi koncert «Trebević» je dao 21. jula 1894., a prvu muslimansku zabavu dao je «Gajret» 12. aprila 1905.

Kako za ove svrhe nije bilo pogodne zgrade, predstave su se većinom držale po kafanama, a češće u Marindvoru, kojeg 1887. sagradi August Braun svojoj supruzi Mariji. Ovo je u to vrijeme bila najveća palača u Sarajevu, koju sagradi vlasnik ciglane. Predstave su se ponekad držale i u Gradskoj vijećnici, ali češće pod otvorenim nebom.

Ipak 1897. po nacrtu arhitekta Karla Pañika sagrađena je zgrada u italijanskoj renesansi pod imenom «Društveni dom», koji je trebao da bude središte društvenog života u ovome gradu.

Dom je otvoren 2. januara 1899. predstavom članova Hrvatskog narodnog kazališta iz Zagreba. Prolog za predstavu «Medeja» Grillparzera, sastavio je Kranjčević.

Međutim, valja ipak napomenuti da je 18 godina prije ovoga (20. oktobra 1881.) otpočelo s radom Njemačko kazalište upravitelja Spira, koje je imalo 22 člana. Predstave su se davale u novosagrađenoj Salomovoj kući na desnom čošku katoličke katedrale i Ferhadije ulice. To je bila ipak prva zgrada za kazalište u Sarajevu. Privremenu je gradio arhitekt Nemeček.

UMJETNOST

Kada je u pitanju umjetnost i stvaranje na ovom polju domaćih ljudi, mislim da bi se mogli najviše zadržati oko istraživanja lijepe književnosti. Jasno da su i ostala polja zastupljena, ali u ovom periodu, ne toliko od strane onih koji su potekli s ovih prostora, a pogotovo ne iz Sarajeva.

Lijepa književnost (beletristika)

Ovaj period bio je zaista plodan, kada je u pitanju književnost, a za muslimane mnogi tvrde da su doživjeli svoj preporod, baš tokom ovog perioda, naročito kada je govor o ovim stvarima. Međutim ipak bi zahtjevalo dosta vremena i prostora da se takve stvari bar djelimično pomenu, što ipak nije cilj ovog rada koji je nazvan „Istorijska podloga za rad na postavci izložbe «Sarajevo 1878-1918»“ i koji bi trebao da posluži kustosima, samo kao jedan vid napomena pri njihovom radu na postavci ove izložbe. Iz tih razloga samo ću dati napomene koje se tiču i ovog polja, premda navodim da ono u svakom slučaju zaslužuje daleko više. Zbog gore navedenih razloga neću pominjati sva ona lijepa i značajna djela koja nastadoše u ovom periodu, nego ću nastojati suziti i krug onih stvaraoca koji se istaknuše u ovo vrijeme, a to su: Niko Besarović, Josip Milaković, Silvije Strahimir Kranjčević, Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić, Osman Nuri Hadžić, Tugomir Alaupović, Riza-beg Kapetanović, Petar Kočić, Josip Markušić, Osman Đikić,

Jagoda Truhelka, Šemsudin Sarajlić, Jovan Protić, Dragan Dujmušić, Izidor Poljak, Musa Ćazim Ćatić, Ivo Andrić, Abdurezak Hifzi Bjelevac, Ivan Vasin Popović i još mnogi ovde nepomenuti. Naveo bih i neke koji su dosta svoga vremena posvetili sakupljajući *narodne umotvorine*. U ovoj grupi posebno se ističu: Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak, Nikola Kašiković, Kosta Hörmann, Ivan Zovko, Ivan Marunović i Mihajlo Milanović.

Svoj doprinos umjetnosti i tradicionalnoj književnosti dali su i pokretači i urednici književnih časopisa: *Hercegovački bosiljak*, *Novi hercegovački bosiljak*, *Bosanska vila*, *Bošnjak*, *Hađa - Nada*, *Zora*, *La Alborada (Svitanje)*, *Behar*, *Cvijet*, *Gajpem - Gajret*, *Srpska škola*, *Biser*, *Srpska omladina*, *Prosvjeta*, *Hrvatski dnevnik*, *Trebević*, *Vrhbosna* i *Franjevački glasnik*.

Kad je u pitanju *glazba* pomenut ću samo Nikolu Tejšanovića, Bogumira Kačerovskog i Ljudevita Kuhu. Naravno lista bi mogla biti i znatno duža, ako se za to ukaže potreba, jer sam već jednom prilikom istraživao ono što se dešavalo na muzičkom planu u ovom periodu, u čemu su posebno dali svoj doprinos ipak oni koji dođoše "sa strane".

Kad se već pominju oni koji su došli ili dolazili u Sarajevo, treba reći da nije veliki broj onih koji su se odlučili trajno nastaniti na ovim prostorima. Većina njih je ovdje samo kratko boravila, ali vrijedno je pomenuti neka imena pa bili tu oni samo u posjeti. A tih ljudi nije bio mali broj. Međutim, ne mogu se zaboraviti: dr. Đuro Pilar, Ksaver Šandor Đalski, Iso Velikanović, Julio Kempf, August Gustav Matoš, Ferdo Šišić, Jovan Cvijić, Bogdan Popović, Jovan Skerlić, Tomo Masaryk, Josef Černy i dr.

Slikarstvo i kiparstvo

Od onih koje treba spomenuti odmah na početku ovoga teksta jesu: Jurkić, Mijić, Tiješić, Popović, Švrakić, Mazalić, Bähr i Bocarić. Naravno da bi lista mogla, i trebala da bude duža, ali navodim da su ovo ipak najistaknutiji.

U Sarajevu je bilo dosta razvijeno crkveno slikarstvo i ova djela su pohranjena u Staroj pravoslavnoj crkvi i Crkvenom muzeju.

Prvi slikar koji je došao ovamo bio je Vjekoslav Karas, rođen u Karlovcu 1821., gdje je i umro 1858. Smatra se da je njegovo najbolje djelo slika Omer-paše Latasa, koju je ovaj slikar poslao bivšem bosanskom guverneru u Carigrad. Posebno lijepu sliku Sarajeva iz 70-tih godina XIX st. izradio je engleski konzul Holmes.

Prvu izložbu slika u Sarajevu postavio je u Oficirskoj kasini 1880. Nikola Arsenović, po zanimanju krojač, koji se bavio slikanjem narodnih nošnji.

Prvi školovani slikar koji je nakratko bio u Sarajevu (1883/84) bio je Adol Pinkas. Jedan od njegovih prvih portreta bio je portret vladike Save Kosanovića.

U Sarajevu su radili slikari: Špiro Bocarić, prof. Janovsky, Gabriel Jurkić, Karlo Mijić, Đoko Mazalić, Rudolf Valić, Jovo Bijelić, Adela Ber, Savo Popović, Petar Tiješić, Todor Švrakić, Vojo Hadžidamjanovović, te kipari Branislav Dešković s Brača i Rudolf Valić.

Prvu veću izložbu priredio je domaći slikar Gabriel Jurkić, od 8.-24. oktobra 1911. izlažući 280 slika iz Bosne i njene prošlosti.

Izložbe slika u Sarajevu postavljane su čak i u toku Prvog svjetskog rata.

Arhitektura

Zgrade drugačijeg tipa od onih tradicionalnih počele su se graditi i prije austrougarske uprave, ali su se svojim izgledom uklapale u postojeći izgled grada. Pomenimo samo gradnju koju je vršio Andrija Zografski iz Velesa, te inženjera Franu Moisa i Franu Linardovića iz Splita. Međutim oni koji su došli nakon ulaska austrougarskih trupa, nisu obraćali pažnju na postojeće stanje, nego su unijeli sasvim nove elemente prilikom gradnje novih zgrada koji se ni po čemu nisu uklapali u zatečeno stanje.

Tako se u to vrijeme napravi od Sarajeva pravi izložbeni prostor romanskog, romansko-bizantijskog, arapskog, gotskog renesansnog baroknog i turskog sloga, a mogli su se naći i motivi antike, odnosno sve ono što je odlikovalo graditeljstvo XIX stoljeća. Čak su rušene i one bosanske zgrade koje su bile u dobrom stanju i izgledu da bi se sagradile nove. U ovome su posebno prednjačili Josip Vancaš, Karlo Pařík, Aleksandar Vitek, Ćirilo Iveković i Bartolomeo Knopfmaher.

Prvi arhitekt koji je došao ovamo iz Monarhije na poziv ministra Kallaya bio je Josip Vancaš, rođen u Šopronju 1859., a umro u Zagrebu 1929. U Sarajevu je boravio blizu 40 godina (od 1884-1921). Njegovo djelo je zgrada Zemaljske vlade i Katedrala, pa nadbiskupov dvor, zatim 5 crkava, Ajas-pašin dvor (hotel «Central»), zgrada Vakufske direkcije, Isa-begova banja itd. Osim u Sarajevu, gradio je i bezbroj crkava i privatnih zgrada po cijeloj Bosni. I u javnom životu ovaj arhitekt bio je istaknuta ličnost. Bivša Skerličeva ulica do iza 1918. nosila je njegovo ime. U Bosni je gradio punih 30 godina (od 1884-1914).

Svoj rad započeo je pazeći da stil gradnje ne odudara od onog postojećeg, pa je 1888. pri izgradnji Kiraethane na Bentbaši izgradio verandu u bosanskom slogu, ali to je bilo sve što je učinio na tom planu.

Vancaša i ostale arhitekta koji su činili ove pogreške prilikom gradnje, upozorio je holandski ministar građevina koji je boravio ovdje 1903. stavljajući im do znanja da pretjerano koriste strane građevinske stilove, a ne obaziru pažnju i premalo cijene i uvažavaju bosanski način građenja, dodajući da više ne bi bilo interesantno putovati svijetom, kada bi se svi arhitekti tako ponašali, jer bi onda svi gradovi bili jednaki. Nakon 25 godina i Vancaš je izjavio kako je ovaj ministar bio donekle u pravu.

Kada je u pitanju bosanski način gradnje, najviše je na tome učinio Jozef Pospíšil iz Moravske, koji je u Sarajevo došao 1909. i tu umro 1918.

Na kraju da pomenem da se Sarajevo do 1878. protezalo na zapad do današnjeg Marindvora. Izgradnjom tvornice duhana i kolodvora ili «banova» (od Bahnhof) kako ga je narod zvao, ono se počelo širiti, premda je zapreku činio vojni logor. Osim ovoga gradilo se takođe prema Koševu i Kovačićima. Periferija se uglavnom nije mijenjala.

Tako Sarajevo postade spoj novog i starog, zapada i istoka. Glavni spomenik 4 stoljeća duge uprave Osmanskog carstva ostade Gazi Husrev-begova džamija u starom dijelu grada, a Zemaljski muzej postade simbol 40-to godišnjoj upravi Austro-Ugarske Monarhije, u novom dijelu grada. Prilikom preuzimanja uprave nad Bosnom i Hercegovinom, Austro-Ugarska Monarhija je zatekla u Sarajevu 6.110 stambenih kuća (popis iz 1879.), a 1918. ih je bilo 7.274 ili 1.164 više, što znači da se u tom periodu u Sarajevu izgrađivalo godišnje blizu 30 novih kuća, što i nije prevelik broj. Uzme li se u obzir da je nova uprava 1879. zatekla 21.377 stanovnika, a da je taj broj prema popisu iz 1921. bio 60.087, razlika je od 38.710 stanovnika, što bi značilo da je na svaka 33 nova stanovnika izgrađena po jedna kuća. Međutim, ne smije se izostaviti da je sagrađeno preko 60 većih zgrada, u koje su smještene razne civilne i vojne oblasti, koje i dan danas koriste svojoj svrsi, kao što su škole, bolnice, zatim sedam crkava, tri templa, pet samostana, šest sirotišta, tri veća hotela i više zgrada za industrijske svrhe.

Iako ne spadaju u oblast umjetnosti ovdje ćemo pomenuti još, novinarstvo i historiografiju, kao vrlo značajna polja ljudskog djelovanja u toku ovog perioda.

Novinarstvo

Od 40 godina duge austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, 30 je prošlo u apsolutističkom upravljanju zemljom, tako da nije ni čudo da je tek 1907. donesen zakon o štampi. Strogost cenzure popustila je tek nakon Kallayeve smrti. U toku tih 40 godina u Sarajevu su izlazila 93 lista. Za 30 godina uprave pokrenuto je 39 listova (statistički - 1,3 lista svake godine), a nakon Zakona o štampi, u narednih 7 godina, pokrenuto je čak 51 novi list (statistički - 7,28 novih

listova svake godine). Međutim, ova računica ispada još uočljivija, ako dodamo da je u periodu od prvih 28 godina (do izlaska Zakona o štampi) od 39 pokrenutih listova, sama vlada pokrenula i izdavala 5, a da je 6 izlazilo vrlo kratko, onda ispada da je to bilo samo 28 raznih listova.

Po sadržini to su bili službeni listovi, jedan policijski, 35 političkih, šest trgovačkih, 14 staleških, četiri društvena itd.

Sarajevski list, kao službeni organ, izlazio je svih 40 godina, *Bosnische Post* 35 godina, *Polizei-Blatt*, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, *Vrhbosna* i *Franjevački glasnik* po 30 godina, zatim od 25 do 30 godina *Bosanska Vila* i *Istočnik* itd.

Početak Prvog svjetskog rata, zaustavio je razvitak novinarstva u BiH.

Historiografija

Mula Mustafa Bašeskija, Abdulah ef. Kantamirija, Mustafa ef. Firakija, njegov sin Abdulkerim Firakija samo su neka imena koja navodimo da su bili bilježnici savremenih događaja (iz druge polovice XVIII i prvih decenija XIX stoljeća).

U drugoj polovici XIX st. pisao je Povijest Bosne za osmanlijske uprave Salih ef. Muvekit (1825-1888.). Poviješću Bosne bavio se i Muhamed Enveri ef. Kadić (1855-1932.), a njegov rad seže do iza austrougarske uprave. Prilike i događaje u Sarajevu od 1850-1878, bilježili su Tomo Herkalović, fra Grga Martić i Martin Đurđević. Najvredniji zapisi iz ovoga perioda smatraju se oni od dr. Kečeta. U toku austrougarskog perioda, između ostalih, poviješću Sarajeva bavili su se: Esad Uzunić, Jovo Tubinović, Hilmi Muhibić, Mehmed Kalabić, Aleksa Popović, Vladislav Skarić, Mehmed Spaho, Šejh Sejfudin Kemura, dr. Moritz Levy i Vejsil Čurčić. Najplodniji od njih bio je Šejh Sejfudin Kemura.

Prošlošću Sarajeva bavili su se i oni koji nisu bili iz ovog grada: Franjo Fiala, Vaclav Radimski, Karlo Patsch, Ivan Kellner, Ćiro Truhelka, dr. Safvet-beg Bašagić, Karl Braun, Milena Mrazović-Prajndlšperger, dr. V. Ćorović, Emilijan Lilek, dr. Milan Prelog, te franjevci Jerko Vladić, Ignacije Strukić i dr. Julijan Jelenić.

2. OBRT, TRGOVINA I PROMET

Za cijelo vrijeme vladavine Osmanlija, Sarajevo je bilo glavni centar obrta i trgovine. Roba se većinom uvozila s istoka, ali je bilo i domaćih proizvoda koji su se izvozili i izvan Bosne i Hercegovine.

Dolaskom Bosne i Hercegovine pod austrougarsku upravu i u Sarajevu su se osjetile promjene na ovom polju. Počinju dolaziti novi proizvodi, a novi način rada počinju primjenjivati i ovdašnje zanatlije, po ugledu na one koji ovamo dođoše.

Nakon što je podignuto prvo moderno svratište u Sarajevu (hotel «Evropa») 1882. tu se oko nje počeo okupljati nova čaršija, isto kao nekad stara oko Kolobare. Ulice Franje Josipa i Rudolfa (bivša JNA i Štrosmajerova) označile su prostor te nove čaršije, koja se kasnije proširi i po Ferhadiji, a kasnije sve do Marindvora. Međutim, ta blizina čaršija učini da se po mnogo čemu počnu približavati "Istok" i "Zapad", odnosno ti različiti načini proizvodne i trgovine, a roba se počeo miješati. Industrijska proizvodnja i roba učiniše da propadnu mnogi dotadašnji obrti, a najduže se zadržale sarači i kazandžije. U Bosni se počeo razvijati naročito industrija drveta. U Sarajevu se osnove preduzeća: pivara, tvornica duhana, tkaonica beza i ćilima, tvornica sukna, gajtana, tkaonica vune, pamuka i kokosa, tvornica kože, sirćeta, likera, tvornica sapuna i svijeća, tvornica žice i klinaca, željeznička radionica za popravak vagona i lokomotiva, nekoliko pilana, ciglana, tvornica raznog građevinskog materijala i pokućstva, te nekoliko tiskara.

Novi način trgovine uslovio je osnivanje novčanih zavoda, špedicije, trgovačkih agentura i sl. Na polju komunikacija takođe je učinjeno mnogo.

GLAVNIJA INDUSTRIJSKA PODUZEĆA

a) Državna

1) **Tvornica duhana.** Na samom početku, austrougarska uprava je počela izdavati razne naredbe o prodaji i sađenju duhana. Duhanski monopol za Bosnu i Hercegovinu uveden je 15. aprila 1880.

Današnja tvornica duhana izgrađivana je u više mahova, a snabdjevana je najmodernijim spravama. Izgradnja ove tvornice započela je 1. jula 1880., a prerada duhana započeta u augustu iste godine u privremenim prostorijama. Prvi proizvodi stavljeni su u promet, već u septembru, iste godine.

Do 1882. obrada duhana je bila manufakturna, nakon čega je uveden parni pogon. Do I svjetskog rata ovdje je bilo uposleno oko 500 radnika, koji su godišnje izrađivali 33 miliona raznih cigareta.

2) **Tkaonica ćilima** osnovana je 1888. kao poduzeće bečke tvrtke «Philipp Haas et Söhne». Da nova industrijska proizvodnja ne bi uništila ono što se u Bosni od davnina radilo, pokušala je spriječiti vlada, preuzimanjem ove tkaonice 1892. godine

3) **Tkaonica beza i vezionica.** Tkanje, vez i keranje (Spitzenkunst), uz redovne kućne poslove, bilo je glavno zanimanje žena i djevojaka. Da bi se ova vještina spasila od propasti pred industrijskom konkurencijom, ali i podigla i na jedan veći nivo, otvorena je 1892. ova tkaonica beza i vezionica.

4) **Radionica za umjetni obrt.** I ova radionica, kao i prethodne dvije, osnovana je 1892. i uređena kao umjetno-obrtna škola. Radilo se u pet odjeljenja.

b) Privatna

1) **Dionička pivara.** Kovačići u Sarajevu, zavičaj su pivarstva u Bosni. Ovdje je 1864. podigao malu pivaru *Josef Feldbauer*, koju je uz veliku svečanost pustio u rad 24. maja iste godine. Svečanosti je prisustvovao i bosanski namjesnik Topal Osman-paša koji je ispio i prvu čašu piva, napunivši je iza toga zlatnim lirama.

Risto Radulović je otvorio 1868. jednu malu pivaru u Lukavici.

Slovenac *A. Gerdoutsch* osnovao je pivaru takođe u Kovačićima 1870. koja je nastavila rad i nakon 1878. Na ovom mjestu tipografi su priređivali i svoje izlete. Kada je Viktor Knežek 1890. otkupio ovu pivaru, prozvali su je «*Češka pivara*».

Hajnrih Levi je 11. oktobra 1881. otpočeo zidati pivaru u Konak ulici, na mjestu današnje pivare.

Georg Ašenbrener je godinu dana iza (1882.) otvorio pivaru uz potok Koševu, na mjestu gdje se danas nalazi Istorijski arhiv Sarajevo.

Sve ove pivare preuzelo je 1893. god. jedno dioničko društvo i tako je postala *Dionička pivara*.

2) **Paromlin** na valjke osnovan je 1908. i pored pivare to je jedino veće industrijsko poduzeće. Paromlin je radio do početka I svjetskog rata.

3) **Ciglane.** Godine 1880. počela je s radom prva ciglana Augusta Brauna, a već 1904. bilo ih je devet.

4) **Pilane.** U okolini Sarajeva podignuto je više manjih parnih pilana i potočara.

Sva navedena industrijska preduzeća bila su dosta mala i lokalnog karaktera.

GRAFIČKI OBRT

Zemaljska štamparija nastavak je Vilajetske štamparije i po tome je najstariji i najugledniji zavod ove vrste u Bosni. Od 1909. smještena je u zgradu koja je u potpunosti odgovarala ovoj namjeni. Odmah nakon zauzimanja Sarajeva započela je rad pod nazivom «C. kr. vladina tiskara». Od 1. januara 1879. prozvaše je *Zemaljska tiskara*, a od 1885. *Zemaljska štamparija*. Nakon 1918. nazvali su je *Državna štamparija*, a pamtimo je i kao *Štamparski zavod «Veselin Masleša»*.

Prvu privatnu tiskaru osnovao je dr. Julije Mankanec. Od 3. januara 1884. počeo je izdavati politički list «Bosnische Post». Od 1. maja 1884. ova tiskara počinje raditi pod firmom «*Spindler i Löschner*». Od 1904. ova je tiskara vlasništvo komanditnog društva pod firmom «*Tiskara Vogler i drugovi*», kada se nakon fuzije s Tiskarom «*Sarajevoer Tagblatt*» 1916. nazva «*Sarajevska tiskara i litografija Perišić, Benisch i drug*».

«*Prva srpska štamparija*» Riste J. Savića osnovana je 1890.

Dva sarajevska knjižara osnovala su svoje štamparije. Bili su to: *Daniel A. Kajon* 1892. i *B. Buhvald* 1898.

Godine 1905. osnovane su još dvije tiskare: *Islamska dionička štamparija* i *Srpska dionička štamparija*. Od 1910. do 1913. otvoreno je šest novih tiskara.

Uz ovaj grafički obrt razvio se i *knjigovezački*.

RADNIČKI POKRET

Kao administrativni i industrijski centar Sarajevo je postalo kolijevka radničkog pokreta. Smatra se da je prvi oblik radničkog udruženja bio «*Knjigotiskarsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu*», osnovano 1894. god.

Ipak jedan sistematičniji rad na udruživanju radnika na modernoj klasnoj osnovi počinje tek početkom XX st. (1905.). Ovi počeci bili su vezani za ime knjigovezačkog radnika Miće Sokolovića.

Prvi koji su tražili dozvolu za proslavu 1. maja, bili su građevinski radnici. Ovaj zahtjev je odbijen, ali su zato stolarski radnici uz obustavu rada za 1. maj uspjeli da u pregovorima s poslodavcima dobiju izvjesnu povišicu plaće i skraćivanje radnog vremena. Ovo je ohrabrilо građevinske radnike koji su prvih dana maja održali sastanak u gostionici «*Stadt Wien*», kasnije zvanoj «*Slavenska lipa*» (preko puta Glavne pošte, na lijevoj obali Miljacke). Kako su zaprijetili štrajkom, došlo je do pregovora s poslodavcima u uredu Vladina povjerenika, gdje je utvrđen *prvi radni ugovor* u Sarajevu. Ovim ugovorom dogovoreno je desetosatno radno vrijeme, umjesto ranijeg 12-14 časovnog, a uspjeli su izdejstvovati i izvjesno povećanje dnevnicа. Ovo je potaklo i radnike ostalih struka na jednu organizovanu borbu. Ovome su svakako doprinijeli i neki radnici iz susjednih zemalja koji su počeli ovamo pristizati s namjerom širenja ideja o organizovanoj borbi za bolje uslove rada i veće nadoknade. Na zgradi Centralne banke BiH (bivše Narodne banke R BiH) "u sred' Titove ulice" istaknuta je spomen ploča na kojoj je naznačeno da je na tom mjestu 27. augusta 1905. god. uz učešće oko 300 radnika, u «*Gradskoj bašti*» održan *prvi opšti javni radnički zbor*, na kome su donesena pravila *Glavnog radničkog saveza* i izabrana njegova privremena uprava. Za sekretara privremene uprave izabran je Mićo Sokolović, koji je imao zapaženu ulogu u osnivanju *Saveza*.

U narednim mjesecima radilo se na povezivanju ovoga *Saveza* s radničkim organizacijama u

Zagrebu, Beogradu i Budimpešti. Prvi masovni istup radnika u Sarajevu desio se 29. aprila 1906. na sprovodu Miće Sokolovića kojem je prisustvovalo oko 3.000 radnika. Iako je dozvola za proslavu 1. maja (1906.) odbijena, radnici su masovno došli poslije podne na skup u Lukavicu, kojom prilikom je i prvi puta razvijena crvena zastava. Kao glavni govornik istupio je Nikola Vukojević.

Povodom štrajka koji se desio u Tvornici duhana, došlo je do zatvaranja četiri radnice, što je bio povod okupljanja radnika ispred zatvora pored Vijećnice. Zbog nastojanja policije da rastjera radnike došlo je do nemira u kojima su poginuli devetnaestogodišnji Radoslav Kostić, bankovni činovnik i stolarski kalfa Mirko Stijepčević. Naveče oko 10 časova radnici su rastjerani.

Sutradan (4. maja 1906.) stupili su svi radnici u *generalni štrajk*. Nakon ulaska austrougarskih trupa u Sarajevo (kada radnje nisu bile otvarane od 19. - 21. augusta 1878.), desilo se prvi puta da je Čaršija bila zatvorena. Štrajk je trajao tri dana, nakon čega je radničko vođstvo, predveče 6. maja 1906. objavilo obustavu štrajka, zbog postizanja sporazuma s vladom. Od tada počinje slobodnije da se razvija politički život u zemlji.

Ovakva ustrajnost radnika omogućila je osnivanje Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu, kojeg je i Zemaljska vlada odobrila 21. septembra 1906. god.

Prva legalna uprava Glavnog radničkog saveza izabrana je 3. juna 1907. god. na I kongresu Glavnog radničkog saveza na kome je učestvovalo 84 delegata iz cijele Bosne i Hercegovine.

Prvi socijalistički list «Глас слободе - Glas slobode» počeo je izlaziti 28. aprila 1909. god. Ovaj list se navodi kao - Organ Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine - koja je izabrana dva mjeseca kasnije, 28. i 29. juna 1909. god. na I kongresu u Sarajevu, koji je u tu svrhu i sazvan.

Zakon za osiguranje radnika u slučaju bolesti, stupio je na snagu 1. januara 1910.

Ovaj uspješan početak radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini zaustavljen je izbijanjem I svjetskog rata, a njegova stagnacija trajala je sve do Oktobarske revolucije 1917. god.

Od 1906. do 1911. radničko sjedište bilo je u ulici Terezije br. 11, sve dok nisu kupili i adaptirali jednu kuću na obali potoka Koševе (sadašnja Alipašina 19 - bivša Đ. Đakovića 19), na mjestu gdje je bila Ašenbrenerova pivara. Ova zgrada se sve do naših dana pamti kao Radnički dom i još ima mnogo ljudi koji tu navrate da bi se prisjetili radničkih zabava i igranki koje su se tu održavale. Ovu ponovo adaptiranu kuću, sada koristi Istorijski arhiv Sarajevo kao svoj kancelarijski prostor.

U aprilu 1919. stupili su radnici Bosne i Hercegovine u Socijalističku partiju Jugoslavije (partija komunista).

KNJIŽARE

Prvu modernu knjižaru i papirnicu otvorio je 1879. *Ignatz Königsberger* i vodio je do novembra 1897. kada je preuzeo *Albert Tir*, a od ovoga je 1914. god. prekupio *Leon Finci*. Kako su ovi imali uspjeha u svom radu, to je navelo i druge da se počnu baviti ovim poslom. Među njima su poznati *Bernhard Buhvald*, koji je otvorio knjižaru 1888. god, zatim *Danijel Kajon* i *Milan Šarić* 1893., a iza njih *J. Studnička* i drug 1897. *Milanović* i *Rajković* su to učinili 1899. i ovu knjižaru su otkuplili braća *Bašagić* 1906. Neki od ovih izdavali su i knjige, a naročito *Danijel Kajon* i *J. Studnička* i dr.

Najstarija knjižara, još od turske uprave, bila je ona koju je u ovo vrijeme vodio *Jakov Trifković*.

APOTEKE (LJEKARNE)

Još za osmanske vlade postojala je posebna čaršija u kojoj su drogeristi²⁴ prodavali lijekove. Međutim, tek kada je otvorena vojna bolnica 1867., uređena je u njoj moderna ljekarna. U posljednjim godinama turske uprave osnovane su još tri ljekarne. Dvije su bile vlasništvo dvojice Jevreja, *Atijasa* (zvanog Zerdo) i *Sumbula*, a treća je bila *dr. Kečeta*. Samo ovoj trećoj, nova vlast je dala dozvolu za nastavak rada. Ljekarne i liječnici, kojima se narod sve više obraćao, bili su razlog zatvaranja atarskih²⁵ dućana. Kad je pred I svjetski rat umro *Ibrahim-aga Agić*, posljednji atar, zatvoren je i zadnji dućan u atarskoj čaršiji. Osim Kečetove («*Ljekarna k Orlu*»), do 1918. otvoreno je još pet ljekarni. Osam godina nakon što mu je zabranjen rad (1878.), *Jako Sumbul* je dobio koncesiju i ponovo otvorio svoju ljekarnu 1886.god.

NOVČANI ZAVODI

Osim trgovaca koji su radili s inostranstvom, malo je ko u Sarajevu u doba osmanske uprave znao za banku i bankovne poslove. Dolaskom austrougarske uprave uvodi se ova novina u poslovima vezanim za trgovinu.

Godine 1883. bečka «*Union-Bank*» otvorila je u Sarajevu svoju filijalu, koja je radila do 1912. god. pod imenom «*Privilegovani odjel Union-banke za Bosnu i Hercegovinu*» i bila prvi novčani zavod u zemlji.

Pomoću «*Činovničke mirovinske zaklade*» osnovan je 1889. *Bosansko-hercegovački hipotekarni kreditni zavod*.

Značajniji preokret nastao je 1895., kada inicijativom Zemaljske vlade, «*Wiener Bank-Verein*» i Ugarska banka za industriju i trgovinu osnovaše u Sarajevu *Privilegovanu zemaljsku banku za Bosnu i Hercegovinu*, koja odmah preuze *Bosansko-hercegovački hipotekarni kreditni zavod* i *Bosansku narodnu dioničku banku*. Preuzimanjem i nekih novčanih zavoda u provinciji, obuhvatila je cijelu zemlju. Na ovu banku predoše i mnoge povlastice Privilegovanog odjela Union-banke. Od 1918. god. ova banka posluje pod imenom «*Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu*». U ovo vrijeme bio je ovo najjači bankovni zavod u zemlji. Banka je imala i svoju zgradu, monumentalnu palaču u našem gradu. Prednji dio ove zgrade podigao je 1894. Salom i u njoj je bio «*Grand hotel*», sve do 1896., kada ga je banka otkupila i dogradila 1897. god. Tako je ova banka u ovoj zgradi od 1896. god.

Tek od 1905. počelo je osnivanje domaćih manjih bankovnih i štedioničkih poduzeća, koja se ponajviše konstituiraju na temelju zajedničkih interesa narodno-vjerskih skupina. Tako su nastale banke: *Hrvatska centralna banka* (1907.), *Hrvatska zadružna banka* (1910.), *Muslimanska centralna banka* (1911.), *Srpska narodna banka* (1911.), *Srpska centralna banka* (1912.) i *Srpska privredna banka* (1914.).

Hrvatska centralna banka podigla je i svoju zgradu (1909.).

Nakon aneksije takođe je osnovano nekoliko banaka, sa stranim kapitalom, otvarajući i podružnice u Monarhiji. Jedna od takvih bila je i *Austrijsko-bosanska banka* (1912.). Ona je pokrenuta s bečkim kapitalom, a preuzela je privredni odjel Union-banke.

²⁴ drogerist(a) franc. (droga franc. drogue - osušeni dijelovi bilja ili ljekovite tvari koji služe za pripravljanje lijekova) - prodavač u drogeriji; čovjek koji se bavi prodajom droga.

²⁵ atār tur. (attar od ar. 'atṭār «drogerist»; ar. 'ṭr «mirođija») onaj koji prodaje lijekove, travar, drogerist.

TRGOVAČKA I OBRTHNIČKA KOMORA ZA BOSNU I HERCEGOVINU

Tidžaret-Medžlis (Trgovački sud), koji je vršio i dio poslova koji spadaju u nadležnost Obrtničke komore likvidiran je početkom austro-ugarske uprave, 1881. To je bio povod da stranci zakažu skupštinu u hotelu «Austrija», 13. februara 1881., na kojoj domaći ljudi nisu pokazali zainteresovanost za osnivanje Komore, tako da je ova pokrenuta tek 1909. pod nazivom *Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu*.

PAZAR²⁶

Pazar (sajam/pijačni dan) se i nakon promjene vlasti nastavio održavati srijedom i nedjeljom. Izmjena se desila samo u obavljanju čarši-čehaje²⁷. Gradsko poglavarstvo postavilo je za tržnog nadzornika, Mirka Đurkovečkog, prema čijem se prijedlogu promijenio red dotadašnjih mjesta na čaršiji. Prema tom novom rasporedu, drva, kolje, ugljen i kreč su se prodavali na Filipovića trgu (bivši Park cara Dušana, danas At-mejdan). Na Mustajpašinu mejdanu (kod Vijećnice), prodavali su se sijeno i slama. Žito se prodavalo u gornjem dijelu Baščaršije, a mlivo²⁸ na Novoj cesti, kao i prije, dok se povrće, voće, sir, jaja itd. prodavali u Donjoj čaršiji (južno od sebilja). Sve ostale stvari (oruđe, bakreni kotlovi, platno itd.) prodavali su se uz sebilj. Stoka sitnog i krupnog zuba prodavale se kod malte prema Klačnici (iza današnje Tvornice duhana). Osim ovih izmjena u rasporedu prodaje na Čaršiji, doneseni su i neki propisi za pekare, mesare, zatim o vagama, pogodbi i sl. Sve je to objavljeno u posebnom *Tržnom redu za grad Sarajevo* («Mark-Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo», Sarajevo, 1905.).

TRGOVAČKI MUZEJ

Kr. ugarski trgovački muzej Ugarskog trgovačkog dioničkog društva u Budimpešti otvorio je svoju filijalu u Sarajevu 25. marta 1890., radi upoznavanja domaće javnosti s ugarskim proizvodima obrta i industrije.

U maju 1893. održali su industrijalci šećera iz Monarhije svoj sastanak u Sarajevu, povodom otvaranja tvornice šećera u Usori.

Savez austrijskih muzeja za umjetne obrte održao je u Sarajevu 1910. svoj XI kongres.

KONZULATI

Austro-ugarska uprava je privremeno zadržala stare konzulate, koji su do 1880. ostali u Sarajevu i nastavili svoje djelovanje. Austrougarski generalni konzulat prestao je djelovati 1. aprila 1880., a do kraja te godine prestala je konzularna jurisdikcija²⁹ za sve ostale konzulate stranih država u BiH.

Nakon aneksije, osnovala je Turska ovdje svoj konzulat, a 17. septembra 1910. došao je generalni konzul Fuad Sead bej.

²⁶ pàzār tur. (pazar od pers. bāzār) pijaca; pijačni dan; kupoprodaja, trgovanje; promet, novac od trgovačkog prometa.

²⁷ čārši-čehāja tur. (çarši kâhyasi-izafetska konstrukcija, genitivna veza (komponente čaršija i čehaja) od pers. čārsū + ?; pers. čār «četiri» + pers. sū «strana»=čārsū=«četverostran» = čaršija+?) čaršijski čehaja, tržni i sanitarni inspektor za čaršiju.

²⁸ mlivo (od mljeveno/samljeveno) brašno

²⁹ jurisdikcija lat. (jus-právo = dicere-govoriti) sudska nadležnost, pravo sudjenja, a također i oblast, djelokrug na koji se prostire to pravo.

PROMET

Ceste. Sve do šesdesetih godina XIX st. kolski putevi u Bosni bili su veoma slabi. Za promet robe i putnika najviše se koristio konj. Izgradnja puteva započela je tek 1863. U narednih desetak godina Sarajevo je bilo uvezano sa svim trgovačkim mjestima u zemlji. Nadzor nad izgradnjom cesta vršili su inženjeri iz Austrije, Moise, Linardović i dr.

Prije dolaska pod austro-ugarsku upravu u Sarajevu su se sastajali pet drumova³⁰:

- 1) Sarajevo-Busovača-Vranduk-Maglađ-Derventa-Brod. Ova cesta dovršena je 1865. i njom je išao glavni promet s Austrijom.
- 2) Sarajevo-Busovača-Livno, te preko Bijelog Brijega u Dalmaciju.
- 3) Sarajevo-Visoko-Kakanj s priključkom na cestu Sarajevo-Brod. Dvršena je 1865.
- 4) Sarajevo-Mostar-Metković
- 5) Sarajevo-Višegrad i dalje prema Carigradu.
Odmah nakon okupacije, vojska je pristupila popravci postojećih i izgradnji novih puteva, a ovaj posao je 1880. preuzela Zemaljska vlada, tako da su pored popravki već postojećih izgrađene i nove ceste:
- 6) Sarajevo-Vlasenica-Zvornik-Bijeljina-Rača
- 7) Sarajevo-Prača-Goražde-Čajniče-Pljevlja, u dodatku s Goražde-Foča i Goražde-Rogatica i
- 8) Sarajevo-Trnovo-Kalinovik-Jeleč-Foča.

Željeznice. Pruga Brod-Sarajevo (K. u k. Bosnabahn), puštena je u promet 4. oktobra 1882. i predstavljala je vezu Sarajeva sa srednjom Evropom. U ovo vrijeme izgrađena je i kolodvorska zgrada uskog kolosjeka, a nešto kasnije i Željeznička radionica u kojoj je zaposleno oko 1000 radnika. Druga pruga, Sarajevo-Metković, puštena je u promet devet godina kasnije, 1. septembra 1892. i predstavljala je vezu Sarajeva s Jadranskim morem. I najzad, istočna pruga puštena je u promet četrnaest godina nakon ove druge, 4. jula 1906.

Pošta, telegraf i telefon. Redovni poštanski saobraćaj uspostavljen je između Sarajeva i Carigrada 1840., a narednih godina i s ostalim važnijim mjestima.

U početku je poštu nosio tatar³¹. Privatna, naročito trgovačka pisma nosili su *ulaci*³² (Kurier³³) ili *sahije*³⁴ (Fussbote³⁵). U Sarajevu je živjela porodica s prezimenom Ulak.

Austrougarski generalni konzul Franjo Soretić nije imao povjerenja u tursku državnu poštu, pa je od 1869. do aprila 1872. uvedena konzulatska pošta koju su raznosila dva kavaza³⁶. Kasnije su kavazi za svoj račun nastavili raznositi poštu i manje pošiljke, tako da je ova pošta radila sve do jula 1878.

Sarajevo se telegrafski uvezalo s Carigradom preko Novog Pazara 1857., s Metkovićima preko Mostara 1862., a do 1870. i s ostalim važnijim mjestima u zemlji. S Monarhijom je veza išla preko Metkovića i Stare Gradiške.

Do 1878. bilo je u Sarajevu sjedište *Inspektorata pošta i brzjava* (telegrafa), koji je zamijenila

³⁰ *drúm grč. (drómos) cesta, put;*

³¹ *tatar tur. (tatar, Tatar od pers. Tātār «Tatar») poštar-konjanik u Osmanskoj Carevini. Tatari su na brzim konjima prenosili fermane i službenu poštu iz Carigrada u razne krajeve Turske.*

³² *ulak tur. - glasonoša, kurir, poštar. (Od ovoga je nastalo prezime Ulak).*

³³ *Kurier (kurir) od franc. courrier - skoroteča, ulak, glasonoša, vjesnik, glasnik; dostavljač, tekljič;*

³⁴ *sáija, sáhija tur. (sai od ar. sâī) glasnik, vjesnik, knjigonoša.*

³⁵ *Fußbote njem. (od Fuß-stopalo, noga i Bote-glasnik) glasonoša. (Postmeister-poštar; Briefträger-pismonoša).*

³⁶ *kāvāz (gāvāz) tur. (kavas od ar. qawwās «strijelac» → qaws «lūk, strijela») stražar, pandur; sudski pozivari; tjelohranitelj kod velikodostojnika, a naročito kod stranih diplomatskih predstavnika u Turskoj Carevini.*

C. i kr. vojnička direkcija pošta i brzojava (telegrafa). Od 1878. do 1. aprila 1883. bila je zasebna Direkcija pošta i Direkcija brzojava (telegrafa), a od tada obje ustanove spadaju pod jednu Direkciju.

Poštanske marke uvedene su u otomanskoj carevini 1862. Ove su se upotrebljavale i u Bosni. (Nekoliko lijepih primjeraka nalazi se u kolekciji *Poštanskih maraca i žigova*, Istorijskog arhiva Sarajeva). Od okupacije do decembra 1878., poštom i telegrafom služila se samo vojska. Do 1. jula 1879. u Bosni su se koristile mađarske, a u Hercegovini austrijske marke. Posebne marke, dopisnice i druge razne tiskanice za Bosnu i Hercegovinu uvedene su 1. jula 1879. I marke i dopisnice mijenjale su se više puta (1900., 1906. itd. - svi ovi primjerci nalaze se u kolekciji *Poštanske marke i žigovi*, Istorijskog arhiva Sarajeva).

Uvođenje *telefona* započelo je 1897., u vojne i civilne urede, a od 15. aprila 1898. telefon je pušten i u privatni promet. Godine 1907. Sarajevo je telefonski uvezano s Mostarom i Tuzlom, a 1908. s Brodom i Banja Lukom itd.

Od 1913. brzojavni (telegrafski) ured i telefonska centrala nalaze se zajedno u svojoj vlastitoj zgradi.

HOTELI

Austrougarska vojska zatekla je u Sarajevu 50 hanova³⁷. (U arhivskom fondu *Gradskog poglavarstva*, koji se čuva u Istorijskom arhivu Sarajeva, nalazi se spisak hanova u Sarajevu, sastavljen 5. novembra 1878., na zahtjev C. i kr. zapovjedništva grada. Kako hanovi sa svojim unutrašnjim uređenjem nisu odgovarali navikama i potrebama putnika iz Monarhije, odmah je otvoreno nekoliko hotela: «Austrija», «Kaiser von Oesterreich» i «Radetzky».

Hotel «Evropu» sagradio je Gliša Jeftanović. (Mislim da je ovo bio najmoderniji hotel od 12. decembra 1882. do otvorenja nove zgrade «Bristola» kod Stare želj. stanice, 1971/73?). Sarajevski bogataš Salom sazidao je novu zgradu u kojoj je 2. maja 1895. otvoren «Grand hotel», u koji se 1896. uselila Zemaljska banka. U Ajas-pašinom dvoru, otvorio je kavanar Pratschke 6. maja 1897. hotel «Central». «Rodetzky» je radio do 1910.

POLITIČKE PRILIKE

Pri razmatranju (izučavanju) historije Sarajeva ova oblast je vrlo značajna i uvijek uzima mnogo prostora, jer je Sarajevo oduvijek bilo glavni kulturni i ekonomski centar ove zemlje, a tri puta je bilo politička rezidencija Bosne (prvi puta-Bosanskog sandžaka od 1463-1553; drugi puta-Bosanskog pašaluka, prije 1640. do kraja XVII st. i ponovo od 1851.).

U političkoj povijesti Bosne ovoga doba razlikujemo u *državno-pravnom* pogledu dva doba: okupaciono (1878-1908) i aneksiono (1908-1918), a u *upravnom* pogledu također dva: doba vojne (1878.) i doba civilne uprave (1879-1918).

Međutim, ovdje ćemo u kratkim crtama istaći u prvom dijelu ono što se dešavalo od početka civilne uprave do Prvog svjetskog rata, a u drugom, prilike i dešavanja u Prvom svjetskom ratu.

³⁷ hân tur. (han od pers. hân, hâne «kuća») zgrada (kuća) koja služi za svratište i prenoćište putnika.

PRILIKE U SARAJEVU OD POČETKA CIVILNE UPRAVE DO PRVOG SVJETSKOG RATA (1879 - 1914)

Apsolutizam što ga je zavela vojna uprava, a nastavila civilna, naročito je bio jak u doba ministra Kallaya (1882-1903).

U ovo vrijeme, značajni su pomena zahtjevi za vjersko-prosvjetnu autonomiju kako muslimana, tako i pravoslavnih, u toku čije borbe su formirane i političke grupe.

Godina 1903. je vrlo značajna po mnogo čemu. Te godine u Srbiji, 11. juna (1903.), s političke pozornice i vladajuće pozicije silazi dinastija Obrenović, a iz Hrvatske odlazi ban Khuen, 16 dana kasnije (27. juna 1903.), a takođe 16 dana iza ovoga (13. jula 1903.) u Beču umire Kallay. U sve tri zemlje desile su se promjene - po mnogima, na bolje. Ove, 1903. Bosnu napuštaju i najuži Kallayevi saradnici, Kučera i Apel, koji su ovdje došli zajedno s njim, 1882. god.

Umjesto Kallaya došao je *Stjepan barun Burijan*, također Mađar, Apela je zamijenio *Eugen barun Albori*, a Kučeru, *Isidor barun Benko*. Na osnovu pisanja tadašnje štampe osjeća se prisutnost slobodnijeg pisanja i govora, tako da Burijanovo vrijeme (1903-1912), neki označavaju kao **predustavno doba**. Umjesto službenog naziva za jezik - *bosanski*, Burijan 14. oktobra 1907. uvodi naziv *srpskohrvatski*. U njegovo doba završena je i borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju, 1905. i 1909. Godine 1906. Burijan je počeo i s obznanjivanjem *Izvjestaja o upravi Bosne i Hercegovine*. Kako je Burijan vodio politiku oslonca na Srbe u Bosni i Hercegovini, prihvatio je njihove zahtjeve za crkveno-školsku autonomiju (1905.), a nedugo iza toga (1907.) odobreno je i organiziranje srpskog naroda, koji izabra glavni odbor i donese program *Srpske narodne organizacije*.

Muslimani su takođe proveli izbore, izabrali izvršni odbor, organizovali se u *Muslimansku narodnu organizaciju* i takođe ostvarili vjersko-prosvjetnu autonomiju (1909.). Ove dvije organizacije imale su i svoje listove, «Srpsku riječ» i «Musavat».

Početakom 1908. organizovana je *Hrvatska narodna zajednica* s prosvjetnim i gospodarskim programom. HNZ je u početku počeo izdavati «Hrvatski dnevnik», da bi nedugo iza toga napustio isti napustio, a osnovao list «Hrvatska zajednica».

Aneksija je proglašena 5. oktobra 1908. god. Povodom ovog čina, predstavnici Muslimana i Srba protestovali su u Parizu, Petrogradu i Carigradu. Nasuprot ovoga, Zemaljska vlada je preko Šadlera i s njim na čelu organizovala poklonstvenu deputaciju u Beč od 400 osoba. Šadler je na ovaj način pokazao da je i nadbiskup i politički vođa Hrvata u Bosni, a ne HNZ.

Krajem juna 1909., u Sarajevu je održan prvi radnički kongres, a 23. juna 1909. osnovana je i *Socijaldemokratska stranka za Bosnu i Hercegovinu*, čiji je organ bio «Glas slobode».

Ovaj period karakterističan je i po organiziranju srednjoškolske omladine kroz tajne đачke družine, čiji je začetak bio još u Kallayevo doba, kao što su u Sarajevskoj gimnaziji: «Srpska svijest» 1896., «Mlada Bosna», gdje se omladina obrazovala i uzgajala u nacionalnom duhu. Neke od ovih su se povezala sa sličnim izvan zemlje, čija su sjedišta bila u Zagrebu i Beogradu.

Ustavno doba. Jasno je da je proglašenje aneksije moralo da se izvede prije donošenja ustava, na kome su već počele da insistiraju političke partije. I kada je objavljen proglas o aneksiji u njemu se moglo naznačiti da će se za Bosnu i Hercegovinu donijeti i ustav, koji su sada s nestrpljenjem svi očekivali.

Ustav i prateće zakone odobrio je Franjo Josip I, 17. februara 1910., a proglašen je u velikoj dvorani Zemaljske vlade, 20. februara 1910. Izbori za sabor provedeni su u Sarajevu u maju 1910.

Odmah poslije saborskih izbora posjetio je Bosnu i Hercegovinu car i kralj Franjo Josip I sa svojom svitom. U Sarajevu je boravio od 30. maja do 3. juna 1910. Za vrijeme svog boravka car i kralj Franjo Josip I, stanovao je u Konaku. Ovom prilikom kroz Konak je 11. juna prodefilovalo 6.000 učenika i učenica svih škola u Sarajevu. Za to vrijeme Car je stajao na terasi pred ulazom u zgradu Konaka. Carev boravak u Sarajevu i cijeloj Zemlji popraćen je mnogim tekstovima u tadašnjim novinama. (Svi važniji trenutci prilikom ovog boravka u Sarajevu zabilježeni

su i fotografski, tako da je sačinjen poseban album fotografija, od kojih se jedan nalazi i u Istorijskom arhivu Sarajeva).

Na saziv cara i kralja Franje Josipa I, od 31. maja 1910., u Sarajevu se 15. juna 1910. sastao Sabor koji je otvorio poglavar zemlje Marijan barun Varešanin. Pri povratku s ove prve sjednice (na Carevoj čupriji), na Varešanina je izvršio atentat Bogdan Žerajić, student prava, rođen u Nevesinju 1886. Nakon neuspjelog atentata Žerajić je izvršio samoubistvo. Ovaj atentat imao je vrlo povoljan odjek kod nacionalistički nastrojene srpske bosanskohercegovačke omladine. Sabor je radio pune četiri godine, a posljednja (žalobna sjednica) održana je 28. juna 1914. nekoliko sati nakon atentata Gavrila Principa na Franju Ferdinanda. Sabor je raspušten u februaru 1915. (Više o radu Sabora, može se pogledati kroz sjedničke zapisnike, pohranjene u Istorijskom arhivu Sarajevu).

Omladinske demonstracije koje su se održavale u Sarajevu 1912. bile su kao odjek političkih događaja u Hrvatskoj. Tada je spaljena i mađarska zastava, a na sve ovo reagirala je i policija, kom je prilikom ranjen omladinac Salko Šahinagić.

Sav ovaj veliki zamah u političkom, ekonomskom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine prekinuo je Prvi svjetski rat.

SARAJEVO ZA VRIJEME PRVOG SVJETSKOG RATA (1914 - 1918)

U želji da iskaže vojnu demonstraciju sile prema osnaženoj Srbiji austrougarska vojska je u junu 1914. god. održala velike vojne manevre u predjelu između Ivan-planine i Sarajeva. Da bi se istakao značaj i veličina ove vojne akcije na lldžu je došao i vrhovni zapovjednik austrougarske vojske, prestolonasljednik i nadvojvoda Franjo Ferdinand, kako bi prisustvovao manevrima. U sklopu svog boravka na ovim prostorima, 28. juna 1914. izvršio je i službenu posjetu Sarajevu. Kako je program kompletnog boravka obznanjen ranije, članovi nacionalističke organizacije «Mlada Bosna» bili su pripremljeni da na prestolonasljednika i nadvojvodu Franju Ferdinanda izvrše atentat.

U toku obilaska grada na Vidovdan, 28. juna 1914. na Prestolonasljednika su izvršena dva atentata.

Prvi atentat izvršio je Nedeljko Čabrinović, tipograf, rođen u Trebinju, koji je zbog ovog zadatka došao iz Beograda, kao član nacionalističke omladine iz Bosne. Atentat je izvršen niže Ćumurije čuprije, bacanjem bombe na automobil u kome se vozio nadvojvoda sa suprugom. Kako atentat nije imao težih posljedica, program posjete je nastavljen, pa je nadvojvoda produžio do Gradske vijećnice.

Pri povratku iz vijećnice na zaokretu kod Latinske čuprije drugi atentat na nadvojvodu izvršio je Gavrilo Princip, rođen u Grahovu, koji je pred Vidovdan došao iz Srbije nakon obuke u rukovanju oružjem. (Gavrilo Princip je početkom balkanskog rata otišao iz Bosne u Beograd s namjerom da stupi u dobrovoljce). Atentat je izvršio pucanjem iz revolvea, ubivši nadvojvodu i njegovu suprugu Sofiju.

Od ovog trenutka u Sarajevu su nastala teška vremena, koja su trajala sve do kraja Prvog svjetskog rata i sloma Monarhije.

Nakon atentata u Sarajevu su se desile demonstracije protiv Srba u kojima je većinom učestvovao sarajevski ološ, demolirajući srpske radnje i ustanove. U neredima koji su nastali, dva su čovjeka poginula, a dva ranjena. Od toga dana obustavljen je rad svih srpskih društava u Bosni i Hercegovini.

Pred sud je izvedeno 25 osoba koje su optužene zbog atentata. Principu i njegovim saučesnicima, 28. oktobra 1914. izrečena je osuda. Na smrt vješanjem osuđeni su: Danilo Ilić, Miško Jovanović, Veljko Čubrilović, Nedo Kerović i Jakov Milović. Na doživotnu tamnicu osuđen je Mitar Kerović, a na 20 godina teške tamnice Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović i Trifko Grabež; na 16 godina Vaso Čubrilović; 13 godina Cvjetko Popović, po 10 godina Ivan Kranjčević i Lazar Đukić, na 7

godina Cvijan Stjepanović, po 3 godine Marko Perin i Branko Zagorac. Krivice su oslobođeni: Dragan Kalembur, Blagoje Kerović, Jovo Kerović, Mićo Mičić, Obren Milošević, Nikola Forkapić, Ivan Momčinović, Franjo Sadilo i Angela Sadilo.

Pored ovoga, na stotine ljudi otpremljeno je u logore, od kojih se mnogi nisu nikada vratili. (O samom atentatu objavljeno je više od dvadeset većih monografskih publikacija, na desetine manjih, te veliki broj naučnih studija i referata, kao i bezbroj novinskih natpisa, dok je o Prvom svjetskom ratu, njegovim uzrocima i posljedicama napisano više od 100.000 djela).

Nakon objave rata Srbiji od strane Monarhije i daljeg zapleta situacije u Evropi, ali i u cijelom svijetu, nastadoše još teža vremena.

Odlazak naših ljudi u vojsku pod zastavom Monarhije, bio je razlog brzog zamiranja obrta i trgovine, dok je skoro preko noći zaustavljena sva građevinska djelatnost.

Asentaciona³⁸ komisija zasedala je bez prekida. Pregledi («Nachmusterung»³⁹) se redaju jedan za drugim.

Skinut je s vlasti (u zadnje dane suludi) poglavar zemlje Oskar Potiorek, čije su armije doživjele poraz u Srbiji. Na njegovo mjesto postavljen je posljednji poglavar zemlje Stjepan barun Sarkotić. Naredne, 1915. god. u rat ulazi i Italija, a crnogorska vojska prodire skoro do samog Sarajeva, koje se pretvara u vojnu tvrđavu. Po nalogu «Festungskomande»⁴⁰ iz Sarajeva (u provinciju) je evakuirana većina stanovništva. Na seobu u Požegu (u Slavoniji) bila je pripremljena i vlada. Određeni dijelovi grada potpuno su iseljeni i opustjeli, tako da su sokaci (bukvalno) u travu zarasli. Ljude je obuzimala jeza prolazeći takvim mjestima. Takođe i najveći dio čaršije, bio je zatvoren. Uz sve ovo, između 3. i 4. jula, te 28. i 29. oktobra, nakon obilnih kiša, ulicama je tekla voda i do 60 cm visine, tako da je dva puta bio poplavljen i sam centar grada. Tek u kasnu jesen, povratkom iseljenog stanovništva, grad je oživio.

Zastoj trgovine, ali i mnoge druge stvari uzrokovali su i oskudicu životnih namirnica. Ovo je bio razlog uvođenju *Gradske aprovizacije*⁴¹, 1. januara 1915., a 1. maja iste godine uvedenu su i *krušne karte*. U tržnici je 3. jula 1915. otvorena *Gradska mesarnica*. U školi na Bendbaši i u staroj vatrogasnoj zgradi otvorena je *Pučka kuhinja*. U novembru 1916. u gradskoj aprovizaciji otkrivena je i malverzacija, pa su krivci stavljeni u zatvor.

U maju 1915. započelo je sakupljanje kovina, a krajem novembra otvorena je «*Centralna kovina*». Ovom prilikom iz naše sredine nestalo (upropašteno) je mnogo predmeta umjetničke vrijednosti. Iz nekih crkvi odnesena su zvona, a s kupola nekih džamija skinuto je olovo. Ovo je bio razlog propadanja Skender-pašine džamije.

U novembru 1915. raspušteno je Gradsko zastupstvo, a poslove Gradskog poglavarstva preuzeo je vladin povjerenik, što je činio sve do sloma Monarhije. U junu 1917. u Bosni i Hercegovini organizirana je i policija sa sjedištem u Sarajevu.

U ovom periodu dešavale su se neke promjene u obrazovanju, a bilo je i određenih dešavanja na polju kulture.

Ratne godine donijele su i promjenu naziva nekih ulica, s napomenom da se radi samo o tri četiri ulice, dok takvih promjena (osim pomenutih) nikada nije bilo u toku austrougarske vladavine.

³⁸ asentacija lat. (*assentari - ulagivati se*) odobravanje; novačenje; stavnja; regrutacija; asentirati - pristajati uz koga; odobravati; novačiti; regrutirati; vršiti regrutaciju; uzimati u vojsku.

³⁹ Nachmusterung njem. (*od nach - k, ka, prema i Musterung - pregled, smotra*) za pregled.

⁴⁰ Festungskomande njem. (*od Festung - tvrđava, utvrđenje i komanda - komanda, zapovjedništvo*) komanda tvrđave, zapovjedništvo utvrđenja

⁴¹ aprovizacija lat. (*ad - k + providere - brinuti se, nabaviti*) opskrba, snabdijevanje živežom; ustanova za opskrbu.

Puštanjem vodovoda s vrela Prače, 1. aprila 1918. u Sarajevu se desila jedna od najkrupnijih stvari koja je dugoročno zadovoljila jednu od najvažnijih potreba ovoga grada.

U želji da na bilo koji način obezbjedi opstanak već dobro uzdrmane Monarhije, u septembru 1918. svoju turneju po dijelu Monarhije koji se odnosio na zemlje Južnih Slavena, započeo je u dogoru s carem i kraljem Karlom, ugarski ministar predsjednik grof Stjepan Tisza u uniformi pukovnika. Na skupu srpskih i hrvatskih prvaka stranaka koji je sazvan 20. septembra 1918. od strane Tisze, uručen mu je poznati Memorandum bosanskih Hrvata i Srba, kojim je energično odbijen njegov prijedlog o daljem opstanku Monarhije. Ovim su se bosanski politički predstavnici po ovom pitanju svrstali u red onih iz Praga i Ljubljane, odnosno priklonili nastojanjima Antante da se stavi tačka na postojanje Austro-Ugarske Monarhije.

Već prvih dana oktobra znalo se u Sarajevu za sastav Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu i njegov Pravilnik. U to su Narodno vijeće ušli i predstavnici Bosne i Hercegovine. Krajem mjeseca (26. oktobra 1918.) u Gradskoj vijećnici se sastalo Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu i tog dana izdalo svoj Proglas. Samostalna država Slovenaca, Hrvata i Srba, proglašena je 29. oktobra 1918. Narednog dana, 30. oktobra, ponudio se general Ervin Matanović s vojskom Narodnom vijeću u službu, što je odbijeno. Slijedeći dan 31. oktobra 1918. isti general sazvao je sve časnike Sarajeva u kafanu Marindvora i saopćio im da nema više Austro-Ugarske. Sutradan, 1. novembra 1918. predao je poglavar zemlje Sarkotić vlast Narodnom vijeću, koje je navečer to dana sastavilo novu vladu za Bosnu i Hercegovinu i ujedno postavilo Narodno vijeće za kotar i grad Sarajevo. Narodno vijeće Bosne i Hercegovine imenovalo je ljude koji su 3. novembra preuzeli vladu, a 6. novembra, general Stjepan barun Sarkotić napustio je Sarajevo, uputivši se onim istim putem kojim je prije četrdeset godina ovamo došao general Josip barun Filipović. Ovim je završena četrdesetogodišnja vladavina Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini.

Literatura

1. Babić, N.: *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke BiH*, Sarajevo, 1974.
2. Bašagić, S.: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900.
3. Besarović, Risto: *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 1968.
4. Bogičević, Vojislav: *Grada o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878-1905*, Sarajevo, 1958.
5. Bogičević, Vojislav: *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918*, Sarajevo, 1965.
6. Bogičević, Vojislav: *Mlada Bosna - Pisma i prilogi*, Sarajevo, 1954.
7. Bošnjović, Ilijas: *Preobražaj ekonomske strukture radne snage i stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966.
8. Čanković, Miodrag: *Fabrika duvana Sarajevo 1880-1970*, Sarajevo, 1970.
9. Ćorović, Vladimir.: *Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1925.
10. Ćorović, Vladimir.: *Historija Bosne*, I, Beograd, 1940.
11. Dedijer, Vladimir: *Sarajevo 1914*, Beograd, 1966.
12. Donia, Robert J.: *Bosna i Hercegovina - tradicija koju su izdali*, Sarajevo, 1995.
13. Donia, Robert J.: *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878 - 1914*, Zagreb; Sarajevo, 2000.
14. Đaković, Luka: *Položaj BiH u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918*, Tuzla, 1981.
15. Đaković, Luka: *Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini*, Tuzla, 1981.
16. Ekmečić, Milorad: *Mlada Bosna*, Sarajevo, 1964.
17. Ekmečić, Milorad: *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd, 1973.
18. Ekmečić, Milorad: *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo, 1960.
19. Erić, Milivoje: *Seljaštvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine pod austrougarskom okupacijom*, Sarajevo, 1953.
20. Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, 1998.
21. Grijak, Zoran: *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.
22. Gross, Mirjana: *Povijest pravačke ideologije*, Zagreb, 1973.
23. Grupa autora: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994.
24. Grupa autora: *Istorija naroda Jugoslavije*, I i II, Beograd, 1953.
25. Grupa autora: *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina*, Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, 1983.
26. Hadžibegović, Iljas: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 1991.
27. Hadžibegović, Iljas: *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914*, Sarajevo, 1980.
28. Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo, 1974.
29. Hrelja, Kemal: *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata*, Beograd, 1961.
30. Hauptmann, Ferdo: *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Sarajevo 1967.
31. Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997.
32. Imamović, Mustafa: *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, 2. izd., Sarajevo, 1977.
33. Isović, Kasim: *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*, knjga I, Sarajevo, 1963.

i knjiga II, Sarajevo, 1967.

34. Isović, Kasim: *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1907. godine*, Sarajevo, 1975.
35. Jevtić, Borivoje: *Sarajevski atentat - Sjećanja i utisci*, Sarajevo, 1923.
36. Juzbašić, Dževad: *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere*, Sarajevo, 1974.
37. Juzbašić, Dževad: *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo, 1973.
38. Kapidžić, Hamdija: *Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, knjiga I, Sarajevo, 1969.
39. Kapidžić, Hamdija: *Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo, 1968.
40. Kapidžić, Hamdija: *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958.
41. Kapidžić, Hamdija: *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo, 1973.
42. Kapidžić, Hamdija: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo, 1956.
43. Karabegović, Ibrahim: *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909-1929*, Sarajevo, 1973.
44. Karamatić, Marko: *Franjevci Bosne Srebrne u vrijeme austrougarske uprave 1978-1914*, Sarajevo, 1992.
45. Kemura, Ibrahim: *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo, 1986.
46. Kraljačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo, 1987.
47. Kreševljaković, Hamdija: *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1961.
48. Kreševljaković, Hamdija: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.
49. Kreševljaković, Hamdija: *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Sarajevo, 1969.
50. Kruševac, Todor: *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, 1966.
51. Lešić, Josip: *Pozorišni život Sarajeva 1878-1918*, Sarajevo 1973.
52. Ljiljak, Milan: *Razvoj i razmještaj poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja za vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1914)*, knj. II, Sarajevo, 1981.
53. Ljubibratić, Drago: *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, Muzej grada Sarajeva, 1964.
54. Madžar, Božo: *Borba Srba za crkveno-prosvjetnu samoupravu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1983.
55. Madžar, Božo: *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo, 1982.
56. Madžar, Božo: *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1908. godine*, Sarajevo, 1983.
57. Madžar, Božo: *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1909*, Sarajevo, 1984.
58. Malkolm, Noel: *Povijest Bosne - kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo, 1995.
59. Masleša, Veselin.: *Mlada Bosna*, Beograd, 1954.
60. Mićanović, Slavko: *Sarajevski atentat*, Zagreb, 1965.
61. Miličić, Budimir: *Grafički radnici Sarajeva 1903-1941*, Sarajevo, 1975.
62. Mitrović, Pavle i Kreševljaković, Hamdija: *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870)*, Sarajevo, 1958.
63. Mladenović, Ljubica: *Građansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Sarajevo, 1982.
64. Mursel, Ekrem: *Bibliografska građa za proučavanje istorije naroda Bosne i Hercegovine u periodu austrougraske vlade (1878-1918)*, Sarajevo, 1973.
65. Papić, Mitar: *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1978.
66. Papić, Mitar: *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, 1972.
67. Pejanović, Đorđe: *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo, 1930.
68. Pejanović, Đorđe: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, Sarajevo 1953.

69. Pejanović, Đorđe: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955.
70. Pejanović, Đorđe: *Štampa Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1949.
71. Prelog, M.: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I-II, Sarajevo, 1912.
72. Popović, Đ. Cvetko: *Oko sarajevskog atentata - kritički osvrti i napomene*, Sarajevo, 1969.
73. Popović, Đ. Cvetko: *Sarajevski Vidovdan 1914. Doživljaji i sjećanja*, Beograd, 1969.
74. Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, Sarajevo, 1990.
75. Sučeska, Avdo: *Ajani*, Sarajevo, 1975
76. Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959.
77. Šarac, Nedim: *Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom (1878-1914)*, Beograd, 1951.
78. Šehić, Nusret: *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.
79. Trišić, Nikola: *Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka*, Sarajevo, 1960.
80. Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao : austrougarsko doba*, Sarajevo, 2003.